

SZABADSÁG VAN-E A SZABADULÁS UTÁN?¹

II. rész

Somogyi Zsófia Borbála

A szabadulás utáni visszailleszkedés folyamata számos nehézséggel jár. A nyilvánvaló szociális, anyagi és munkahelyi problémák mellett számos pszichésen megterhelő tényezővel is számolnia kell a szabadulóknak. A tanulmány második részében az ilyen jellegű pszichés problémák feltérképezése érdekében végzett kutatás kerül bemutatásra. Ítéletüket letöltött személyekkel, a szabadulást követő 1 hónapon belül félig strukturált interjú felvételére került sor, majd szövegelemzéssel vizsgáltuk azokat. Az eredmények 5 faktor azonosítását tették lehetővé, melyek a következők: társadalmi szintű visszailleszkedés; felelősségvállalás és autonómia; közvetlen, személyi szintű interakciók; kirekesztettség; valamint probléma. Ezek a témakörök foglalkoztatják leginkább a szabadulás után álló személyeket, az ezekhez kapcsolódó, általában nem tudatosuló szorongásaik és félelmeik jelentősen befolyásolják mindennapjaikat.

Előszó

Az előző részben áttekintettük a szabadulást követő pszichés tünetegyütteshez kapcsolódó nemzetközi szakirodalmi ismereteket. Ebben a számban kerülnek röviden bemutatásra a hazai szabályozás adta lehetőségek, valamint a TÁMOP-5.6.3 azonosítószámú projektben végzett kutatásunk, annak eredményeivel. A következő, egyben befejező részben, ismertetésre kerül majd egy segédlet, amit a szerzők „Checklist”-nek neveztek el. Ez az anyag részben az elméleti ismeretek, részben pedig a kutatás eredményeire épülve készült a szakemberek részére annak érdekében, hogy a szabadulást követően segítsék felismerni azokat a pszichés problémákat, amelyekkel az élethelyzet hirtelen és drasztikus változásával általában küzdenek a szabadulók.

Magyarországi helyzetkép

A szabadságvesztés végrehajtását a 2015. január 1. napján hatályba lépett 2013. évi CCXL. törvény: *A büntetések, az intézkedések, egyes kényszerintézkedések és a szabálysértési elzárás végrehajtásáról, V. Fejezet: A szabadságvesztés végrehajtása, 82.§-215. § szabályozza. A szabadságvesztés végrehajtási rendjének lényegi elemeiben a korábbiakhoz képest nem sok a változás. A bíróság által meghatározott fokozatban történik a végrehajtása, a bv. szervezetei által, az országos parancsnok intézkedése alapján, lehetőleg az elítélt lakóhelyéhez legközelebb eső intézetben. Az újdonsága azonban megmutatkozik abban, hogy az elítéltek egyéni igényeinek*

1 Az eredeti tanulmány a TÁMOP-5.6.3-12/1-2012-0001 azonosítószámú kiemelt projekt keretében, a Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal megbízásából készült. Annak szerzői: Somogyi Zsófia Borbála, Rákóczi Balázs, Balasi Margit és Somoskői Dániel. Jelen írás a megbízó és a szerzők szóbeli hozzájárulásával készült.

figyelembe vételét, vagyis a sajátos igényű elítéltek számára a különleges, speciális részlegek kialakítását teszi lehetővé.²

A szabadságvesztés fokozatai különféle eltérésekkel is járnak az elítéltek lehetőségeiben. „A [témánk szempontjából releváns – a szerző megjegyzése] *külvilágtól elkülönítés* azt jelenti, hogy az elítélt elhagyhatja-e, ha igen, milyen feltételekkel és gyakorisággal a büntetés-végrehajtási intézetet. Az elkülönítés nem vonatkozik a külvilággal egyéb módon fenntartott – így különösen a passzív, az intézetben belül is folytatható – kapcsolatokra, mint például a rendszeres informálódás a külső eseményekről a média útján, levelezés, látogató fogadása stb.”³

A bv. intézetben történő szabadságvesztés büntetés letöltése, valamint a pszichiátrián kezelt betegek társadalomból való szegregációja a közösség devianciákra adott válaszát tükrözik. Magyarországon ugyanúgy igaz a Penrose-szabály⁴, mint Nagy-Britanniában és más európai országokban, miszerint „inverz összefüggés van az egy országban található pszichiátriai ágyak száma és a börtönben lévő populáció létszáma között”. Témánk szempontjából elgondolkodtató annak a következménye, hogy a szabadulás utáni segítségnyújtás elmaradása, vagy a szabadult félrekezelése mennyiben növeli a visszaesés valószínűségét, illetve felveti azt a lehetőséget, hogy a visszaesés helyettesítőjeként a szabadulóknál devianciaváltásra kerül sor.

A fogvatartottak szabadulása

A felismerés, amely szerint a szabadságvesztésből szabadulók számára a társadalmi beilleszkedés nehézségekkel jár, egyáltalán nem újdonság. Több kortárs kutatás is kiemeli⁵, illetve megjelöli azokat a problémákat, amelyek a szabadságvesztés következményeként megjelenhetnek. Ilyenek az önálló életvitelre való képesség csökkenése, a társadalom hozzáállása, a szociális kapcsolatok megromlása, a kurrens szakmai tudás hiánya – ha egyáltalán van szakmája a szabadulónak – a szakmában való elhelyezkedéshez, a társadalmi változásokkal, vagy a technikai fejlődéssel való ritmustartás nehézsége, hogy csak néhányat említsünk a várható problémákból.

Két kategóriát különböztet meg a szakirodalom: az egyik a szubjektív eredetű, mint például az önálló életviteli képesség csökkenése, vagy a társadalom szabadultakkal szembeni előítéletei. Emellett megjelennek úgynevezett objektív okok, melyek nagyobb súllyal bírnak – ilyenek a megfelelő lakóhely vagy az életvitel fenntartásához szükséges anyagiak hiánya. Az utóbbiak a fogvatartott beilleszkedési szándékától függetlenül érvényesülnek, míg előbbieket a beilleszkedési készséggel kapcsolatos fogyatékosagra utalnak.⁶ Bár az objektív okok súlya nagyobb, elgondolkodtató, hogy a reintegrációs programok hatékonyságvizsgálatainak egyes eredményeiben mekkora szerepet játszik a szubjektív okok elhanyagolása.

2 Schmehl J., Pallo J. (szerk.) (2014)

3 Tansegédlet a büntetés-végrehajtási jog tanulmányozásához, é.n., p. 21.

4 Kalapos M.P. (2007) p. 1898.

5 Csáki A., Mészáros M (2011)

6 Lőrincz J., Kabódi Cs. (1996)

A szabadulás összes formájának közös jellemzője, hogy az elítélt a bv. intézet elhagyásával visszanyeri minden olyan állampolgári jogát, amiben korlátozta őt az ítélete. Ez abban az esetben nincs így, ha az ítélete vagy valamilyen másik jogszabály további korlátozásokat támaszt elé, mint akár közügyektől való eltiltás, ami a legáltalánosabb, de előfordulhat például járművezetéstől vagy foglalkozástól eltiltás is. Ezekon kívül megszűnik a büntetés-végrehajtás felé támasztott összes kötelezettsége és joga.

A különböző enyhített végrehajtási szabályok (EVSZ, Társadalmi kötődés program, Reintegrációs őrizet stb.), valamint az eltávozás és a kimaradás lehetősége, melyek magukban foglalják a bv. intézet rövidebb-hosszabb időre engedélyezett elhagyását, pszichológiai értelemben (is) jelentősen segítik a visszailleszkedést, a társadalmi adaptációt.

„Az utógondozás a szabadságvesztés büntetés letöltését követően a szabadulás után kezdődik. Fontos eleme – amely hatékonyságát is elősegíti –, hogy kérelemre történik, tehát nem kötelező a szabadultak részére. Célja a szabadult elítélt reintegrációjának elősegítése, tartama egy év. Az utógondozás komplex tevékenység, kiterjed minden olyan területre, amelyben a volt fogvatartott segítséget igényel, így legfőképp a munkavállalásra, letelepedésre, szállásbiztosításra, tanulmányokra, okmányok beszerzésére és gyógykezelésre, gyógyító eljárásra. Az utógondozást a szabadult elítélt letelepedése szerint illetékes büntetés-végrehajtási pártfogó felügyelő végzi.

Az utógondozás, mint feladat a bv. szervezet büntetés-végrehajtási pártfogó felügyelőire hárul, azonban az egyedi esetekből kiindulva a társszervek széles körének segítségét veheti igénybe, így különösen a munkáltatók, a szabadult elítélt társadalomba való visszailleszkedését elősegítő karitatív tevékenységet végző civil szervezetek, vallási közösségek és egyéb önkéntes közreműködők nyújthatnak támogatást; feladataikat az adott személy szükségletei szerint a büntetés-végrehajtási pártfogó felügyelő koordinálja. Az említett szervezetek mellett kiemelt szerepe van a letelepedés helye szerinti önkormányzatoknak is, mert azt az elítéltet, aki szabadságvesztés-büntetéséből folyamatosan legalább tíz évet bv. intézetben töltött, lakhatása és munkáltatása egyéb módon nem biztosítható, úgy kötelességük a lakhatás biztosítása és a munkahelyteremtés közfoglalkoztatás keretében.”⁷

Értelemszerűen a fiatakorúakra eltérő rendelkezések vonatkoznak, ezért az ő esetükben speciális rendelkezéseket, intézeti szabályokat, gondozási és utógondozási feladatokat ír elő a törvény.

⁷ Tansegédlet a büntetés-végrehajtási jog tanulmányozásához (2014)

Kutatásmódszertan

Módszertani megfontolások: kvantitatív és kvalitatív kutatások a társadalomtudományok területén; a jelen tanulmány elkészítéséhez a megfelelő módszertani irányzat kiválasztása

A társadalomtudományi kutatások esetében egyaránt megtalálhatóak a kvantitatív adatelemzésre, valamint a kvalitatív elemzésre támaszkodó tanulmányok. A kvantitatív megközelítést alkalmazók a különböző elméleti konstruktumokat számszerűsített változók mentén törekszenek statisztikai úton feldolgozni. Ennek előnye, hogy az illetén megtervezett kutatások könnyebben kontrollálhatóak és reprodukálhatóak, valamint a statisztikai elemzésnek és az adatgyűjtésre felhasznált eszköztárnak (tesztek, kérdőívek) köszönhetően a tudományos objektivitás könnyebben fenntartható.

Ugyanakkor a társadalomtudományok területén kutatók szívesen folyamodnak a kvalitatív elemzéshez, amely a számos nehézség ellenére egy olyan módszertant kínál, amely segítségével egy adott kutatási területen az egyes koncepciók között feltárulkozó – amúgy rejtett – összefüggések és mintázatok feltérképezhetőek. Mays és Pope⁸ a kvalitatív kutatások célját abban határozza meg, hogy ez egyfajta lehetőséget ad arra, hogy olyan fogalmakat lehessen létrehozni, amelyek mentén a társas jelenségeket a saját természetes közegükben lehet értelmezni úgy, hogy azok megjelenítik a résztvevők által alkotott jelentéseket, az általuk megtapasztalt élményeket és más egyéb szempontjaikat. Ezáltal bepillantást nyerhetünk abba is, hogy az egyes emberek egy adott helyzetben miként gondolkoznak, éreznek, illetve hogy minderről milyen módon számolnak be.⁹ Mindebből kifolyólag az ezúton nyert információk szubjektívek, és sokkal inkább érzéseket és benyomásokat jelenítenek meg, mintsem számszerű adatokat. A kvalitatív módszerek ráadásul teret adnak annak is, hogy az egyes mozzanatokat értelmezve, sokkal inkább a hogyan és miért kérdések mentén tanulmányozzunk egy adott témát.

A kvalitatív módszer választásának indoklásaként elmondható, hogy a vizsgálódásunk alapját szolgáló kérdésfeltevésünkhöz „felismerhető-e a bv. intézetből hosszabb büntetési időt eltöltött szabadulók körében egyfajta, olyan szorongásos jegyeket hordozó „tünetegyüttes”, amely közvetlenül a bv. intézményből való kikerüléshez köthető, és amelynek egyfajta rövid intervenciós kezelése indokolt és lehetséges lenne” az általunk végzett szakirodalmi áttekintést követően nem találtunk a szakterületen jelenleg és/vagy korábban zajló tudományos vizsgálatokat, amelyekhez már a bennük megfogalmazott hipotézisek mentén, a deduktív szemléletet követve kapcsolni tudtuk volna a saját kutatásunkat. Emiatt a problémakörhöz egy „alulról-felfelé” („bottom-up”) építkező módszertani szemléletet választottunk, amelynek a lényegi sajátossága, hogy az adatgyűjtés nem a jól körülhatárolt hipotézisek tesz-

⁸ Rigour and qualitative research. British Medical Journal (1995)

⁹ Bellenger, D., Bernhardt, K. (1996)

telését szolgálja, hanem azt, hogy a jelen tanulmányban benne foglalt jelenségkörrel minél átfogóbban és teljesebben tudjunk információt szerezni, és amelyből a kutatás egy későbbi fázisában megvizsgálhatjuk, hogy miként illeszkedik a feljebb említett saját kezdeti kérdésfeltevésünkhöz. Ebből adódóan a szabadultak élményvilágához kapcsolódó jelenségkör minél teljesebb megértését, és az egyes összefüggések feltérképezését tűztük ki célul, mindezt egy olyan perspektívából tekintve, hogy a feltárt jelenségeknek van-e esetleg olyan pszichopatológiai vonatkozása, amelyre érdemes lehet különböző intézkedéseket kidolgozni.

A bv. intézetből szabaduló személyek viselkedését tekintve nem annak előre jelezhetőségére helyeztük a hangsúlyt, hanem arra, hogy az általuk megjelenített, szabadulást követő élményvilágot minél átfogóbban tudjuk leképezni.

A kutatás alapjául szolgáló kérdéssor (ld. következő alfejezet) összeállításánál nem tartottuk szükségesnek egy szűkebb klinikai látószög fenntartását, ezzel teret engedve annak, hogy a szabadulók szabadon számolhassanak be arról, hogy miként élik meg a bv. intézmény elhagyását követő időszakot. Az élmények és viselkedések tanulmányozását a jelen kutatásban nem lehetett kontrollált körülmények között elvégezni, éppen ezért interjúkérdések mentén kinyert beszámolók rögzítését tűztük ki célul.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az általunk feltett kérdések megválaszolásához – már meglévő tudományos hipotézisek hiányában – a kvalitatív módszertan alkalmazása bizonyult adekvát választásnak. Ezen módszertani megközelítés egyidejűleg lehetőséget nyújt arra, hogy az adatokból építkezve saját elméletet és hipotéziseket fogalmazzunk meg, amelyek a későbbi kutatások és vizsgálatok során tovább tesztelhetőek és részletesebben kibonthatóak.

Az interjú vezérfonalának kialakítása

Az interjú vezérfonalát több lépésben alkottuk meg. Az interjúkat megelőző szakmai találkozók és egyeztetések alapján összegyűjtöttük azokat a témaköröket, problémahalmazokat, élettörténeti, családi, kulturális, egészségügyi és pszichológiai jellemzőket, melyekről úgy véltük, befolyásolhatják a szabadulási szindróma megjelenését, lefolyását, illetve súlyosságát. Ezeket megvitattuk, a témaköröket logikailag sorrendbe rendeztük, és megfogalmaztuk a kérdéssor sztenderd vezérfonalát, melytől az interjúkészítő természetesen időről időre eltérhetett, amennyiben úgy ítélte meg.

Az interjú készítésénél a következő szempontokat vettük figyelembe:

- Szeretnénk megismerni, hogy a szabadulás óta, hogyan és miként töltötte el a szabaduló az idejét; kideríteni, hogy miként strukturálta a hétköznapjait;

A bv. intézetből való szabadulás egyik fő élménye, hogy szabadon rendelkezhet az illető az idejével. Azt gondolnánk első ránézésre, hogy ennek csak pozitív hozadékai vannak, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy az idő strukturálása nem mindig könnyű feladat a fogva tartás után. Előfordul, hogy sem testileg, sem lelkileg nem képes a szabaduló egyből visszatérni az önállóságra, és ezért különböző tüneteket produkál. Ebben a blokkban arra voltunk kíváncsiak, hogyan hat a szabad időfelhasználás

a szabadultra, illetve amennyiben nehézséget okoz számára, mi ebben a legmegterhelőbb, és mi tudna neki ebben segíteni.

- *Feltérképeznénk, hogy milyen humán és nem humán erőforrásokra támaszkodhatott, amely segíthetett neki újraindítani az életét.*

A szabadulás utáni élethelyzet minden egyes volt elítéltnél máshogy alakul. A lakhatási körülmények, munkavállalási lehetőségek mindenkinél eltérőek, amelyekben segítséget elsősorban a család és a családi kapcsolatok jelentenek. A praktikus segítségnyújtáson kívül az újratálalkozás egyszerre lehet érzelmileg támogató és nagyon megterhelő is. A családi, baráti kapcsolatok mennyisége és minősége, illetve a megszakadt kapcsolatok újrafelvétele talán az egyik legnagyobb megtartó erővel bíró tényező, ami jelentősen befolyásolja, milyen irányt vesz a szabadult további élete.

- *Szeretnénk a bűncselekménnyel és a bv. intézményben eltöltött idővel kapcsolatosan eseményekre és élményekre rákérdezni.*

Azt gondoljuk, hogy a fogvatartás ideje, illetve a bv. intézetben megélt tapasztalatok szintén befolyásolhatják a szabadulás utáni élményvilágot, illetve a mentális és testi tüneteket. Ezen összefüggések mélyebb szintű feltárása érdekében kérdezzük rá ez említett eseményekre.

- *Fel szeretnénk mérni, hogy a szabadulás óta vannak-e olyan „tünetjellegű” megélései, amelyek jelezhetnek egy nagyobb fokú pszichés terheltséget, avagy szorongásos állapotot.*

A konkrét tünetek felmérésénél fontosnak tartottuk, hogy első körben nyitottan, nem a tünetekre rákérdezve, hanem ennél általánosabban az élményeket, hétköznapi helyzetek megélését, ezek pozitív, illetve viszonytagságos jellegét járjuk körbe, ezzel teret engedve annak, hogy spontán felmerüljenek ezek a nehézségek. Csak a nyitott kérdéseket követően – amennyiben nem említette ezeket – kérdezzük rá a testi, illetve pszichés tünetekre, melyeket később tesztekkel tovább pontosítunk.

- *Fel szeretnénk mérni, hogy az interjúalany volt-e a bv. intézetben pszichiátriai kezelés alatt, és hogyan áll különböző tudatmódosító szerek fogyasztásával (alkohol és egyéb droghasználat), valamint azt, hogy az illető igénybe vett-e a büntetéséletpénztetés során bármilyen pszichológusi segítséget.*

Ezzel az utolsó blokkal a pszichológiai/pszichiátriai kórtörténetet és az eddig alkalmazott terápiákat kívánjuk felmérni. Ennek jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy a korábbi pszichés problémák egyfajta sérülékenységre engednek következtetni, mely befolyásolhatja az illető jelenlegi megküzdési képességét, másrészt az eddigi problémák informatívak lehetnek a várható megküzdési stratégiákról (tehát például egy korábban addikcióval kezelt személy lelkileg erősen megterhelő helyzetben nagyobb valószínűséggel választja a drogot/alkoholt a feszültség kezelésére). Végül, de nem utolsó sorban a korábbi tapasztalatok valószínűsítően befolyásolják a pszichológus szakemberrel való beszélgetés jellegét.

Az interjú befejező szakaszában teret engedünk bármilyen – idő közben felmerült – témának, eseménynek, eddig meg nem tárgyalt kérdésnek, amit a szabadult szeretne velünk megvitatni. Ezen a ponton az interjú kutatási része véget ér. Fontosnak tartottuk azonban kihasználni az interjú helyzet adta lehetőséget, hogy minimális pszichoedukációt, illetve intervenciót végezzünk. Amennyiben az interjúalany a beszélgetésben, vagy a tesztekben valamilyen tünetről számolt be, ami egyértelműen jelen élethelyzetéhez, illetve a feltételezett szabadulási szindrómához köthető, elmondtuk neki, hogy nincs egyedül ezekkel a tünetekkel, ezek nagy valószínűséggel rövid időn belül el fognak múlni, nem a megőrülés, megbolondulás jele, hanem a test és a psziché természetes reakciója egy nem mindennapi helyzetre. Az utolsó részbe tehát a célzott tanácsadás és az egyedi problémák megvitatása is belefért.

A megalapozott elmélet, vagyis a Grounded Theory módszertani elemeinek követése a tanulmány alapját képező kutatásban

Kvalitatív kutatásoknál fontos megemlíteni a Grounded Theory-t (magyarul: megalapozott elmélet), amelyben az elmélet az empirikus adatokból fejlődik ki és abban gyökerezik.¹⁰ Tanulmányunkban a felhasznált módszertan leginkább ehhez a kutatási irányzathoz áll közel, éppen ezért fontosnak tartjuk, hogy az adatelemzés egyes gyakorlati szempontjait ezen elmélet mentén mutassuk be.

A grounded theory-t alkalmazó kutatások szerves részét képezi az adatok folyamatos elemzésén és interpretálásán alapuló adatfelvételi eljárás, amely során a felvétel iránya folyamatosan újrakalibrálható és tovább finomítható.¹¹ Elmondható tehát, hogy a grounded theory egy puzzle kirakós játékhoz hasonlítható, ahol a kirakás folyamata során nem látjuk a kirakandó nagyobb teljes képet, egészen addig, amíg készen nem vagyunk vele. Ariel¹² megfogalmazásában „míg a mozaikkészítő már a munkája legelején tudatában van annak, hogy mit akar létrehozni, addig a grounded theory-t alkalmazó kutató előre el sem tudja képzelni, hogy miként fog a kép kinézni, hiszen közben alakul az alkotás”.

Az elméletet és a hozzá tartozó módszertant megalkotó Glaser és Strauss¹³ jelentős újításai abban rejlenek, hogy megkérdőjelezték az elmélet és a kutatás, valamint az adatgyűjtés és elemzés elkülönítésének szükségességét. A módszertan alkalmazását tekintve, a megvalósítás egymásra épülő lépéseit a 1. táblázat foglalja össze.

¹⁰ Glaser, B., Strauss, A. (1967)

¹¹ Charmaz, K. (2006)

¹² Ariel, Z. (2012)

¹³ Glaser, B., Strauss, A. (1967)

1. Elmerülés az adatokban
2. Egyidejű adatgyűjtés és elemzés
3. Mintavétel, amely finomítja a kutatóban kialakuló elméleti ötleteket
4. Állandó összehasonlítás használata
5. Többlépcsős kódolási folyamat
6. Feljegyzések (memók) írása
7. Elméleti telítődés elérése
8. Elmélet teljessé tétele
9. Eredmények prezentálása

1. táblázat: A grounded theory megvalósításának lépései¹⁴

A táblázatban található néhány lényegesebb, bővebb magyarázatra szoruló pont mentén bemutatásra kerül a grounded theory gyakorlati alkalmazása, egyúttal rámutatunk azokra a módszertani különbségekre is, amelyekben a jelen kutatás eltérő sajátosságokat mutat.

Az elmerülés az adatokban arra vonatkozik, hogy a munkát egyből a terepen kell kezdeni, nem előzi azt meg szakirodalmi áttekintés. Jelen vizsgálódás esetében a szakirodalmi áttekintés előzőleg már megtörtént, amelynek az indokoltsága abban rejlik, hogy a kutatási design kiválasztásánál lényeges szempontnak bizonyult a kérdésfeltevéshez tartozó kutatásoknak a hiánya. Gyakori mintavételi sajátosság, hogy míg a többi kutatásban igyekeznek előre meghatározni a részt vevő alanyok számát és egyéb jellemzőit, addig a mintavétel az elmélet fejlődésével folyamatosan alakul. Jelen tanulmány alapjául szolgáló kutatásban a mintavételvezésnél egy fontos szempont volt a résztvevők hozzáférhetősége, erre bővebben a minta jellemzésénél visszatérünk.

Fontos szempont továbbá, hogy az adatok gyűjtése és azok interpretálása egyidejűleg zajlik. Glaser¹⁵ elemzési stratégiájára az adatok folyamatos összehasonlítása jellemző, és egyidejűleg igyekszik elkerülni azt, hogy az adatokat előre kialakított kategóriák mentén csoportosítsák. A jelen kutatásunk esetében már az adatfelvétel során relevánsnak tartottuk, hogy a tartalomelemzési eljárásoknál számos könnyen felismerhető, és több tanulmányban is publikált kategóriák mentén is megvizsgáljuk a felvett adathalmazt, ezért ezen feltétel mentén sem követtük Glaser útmutatását.

A feljegyzéseket közös szakmai összejövetelekkel helyettesítettük, amelyek során a tapasztalatokat egyeztetve finomítottuk a vizsgálódás irányvonalát.

Többféle kódolási stratégia is létezik. Glaser *szubsztantív kódolása* azon logikát követi, hogy az adatokból spontán módon, nyitott kódok emelkednek ki. Ez a fajta kódolás mindig az adatokhoz kapcsolódik, és a hangsúly a kódok összeha-

¹⁴ Ariel, Z. (2012)

¹⁵ Glaser, B. (1978)

sonlításán, illetve ezzel egyidejűleg az elmélet fejlesztésén van. Saját kutatásunknál Glaser megközelítéséhez közelebbi módszertant választottunk némi módosítással: a bevezetett kódok egy részét az adatok feldolgozása során hozták létre a kódolók, azonban néhány kategóriát a – korábban már bebizonyosodott – jó gyakorlati alkalmazhatóságuk miatt már a kódolás kezdetén felhasználtak (ilyenek pl. az *aktivitás-ágencia* /tanulmányban: aktivitás/, vagy a *passzív szószerkezet* /tanulmányban passzív/). A kódok száma elérte a 105-öt, amely a későbbi feldolgozásnál egyfajta redukációs eljárás szükségességét vonta maga után, melynek tanulságairól „A tartalomelemzés folyamata” részben további említést teszünk.

A grounded theory számos előnye mellett érdemes még néhány hátrányát is megemlíteni¹⁶, mivel az eredmények értelmezésénél fontos tudatában lenni annak, hogy a módszertan „szabados” keretei nagyobb teret engednek a kutatók spekulációinak és az eredmények összegzése során fellépő esetleges szubjektív torzításoknak. A grounded theory során a mintavétel sajátosságai miatt lehetetlenség előre meghatározni a minta nagyságát és jellemzőit, amely zárt határidejű projektek esetén alacsonyabb mintaszámot eredményez. Fennáll továbbá a túl korai lezárás lehetősége is, amely abban merül ki, hogy a kutató túl hamar visszavonul a terepről, vagy nem sikerül elérnie az elméleti telítődést. Mivel a grounded theory-nél nincs világos elkülönülés az adatgyűjtés és elemzés között, ezért a gyűjtésnek elviekben addig kellene folytatódnia, amíg fel nem táródott minden lehetséges szempont¹⁷. A túl korai kiszállás azt eredményezheti, hogy lényeges kategóriák nem merülnek fel.

Kutatásunk a fentiek figyelembevételével a következő fő lépésekre bontható: *Tervezési fázis – Adatgyűjtés 1. alkalom (interjú, Beck Szorongás leltár, Önjellemző Panaszleltár) – Adatgyűjtés 2. Alkalom – Adatok elemzése (tartalomelemzés, statisztikai elemzés) – Eredmények értelmezése, Tanulmányírás.* A kvalitatív kutatásokra jellemző módon, az adatgyűjtés megkezdésekkor megkezdődött azok feldolgozása is, amelyek tapasztalatait a második alkalommal történő adatgyűjtésnél már felhasználtunk. Az eredmények értelmezése és a tanulmányírás folyamata a záró szakaszban egyidejűleg zajlott.

A tanulmány centrális kérdésfeltevése a kutatás tágabb keretinek figyelembevételével

A tanulmány érdeklődési területe egy gyakorlatból eredő megfigyelés köré épül: a korábbiakban már megemlítésre került, hogy számos, a területen dolgozó szakember számára feltűnt, hogy közvetlenül a szabadulást követően a szabaduláson több, jelentős stressz megélésre utaló jel fedezhető fel. Ennek a jelenségnek a verifikálása, illetve annak feltérképezése, hogy e mögött milyen esetleges okok húzódnak meg, egy feltáró tanulmány elkészítésének szükségességét vetette fel. Erre a célra a tanulmány készítői a korábban olvasható részekben indokoltak alapján a kvalitatív módszertani megközelítést találták a legalkalmasabbnak,

¹⁶ Ariel, Z. (2012)

¹⁷ Ariel, Z. (2012)

azonban fontos ezt egy olyan tágabb kontextusba helyezni, amely rávilágít azokra a korlátokra, amelyek miatt a kvalitatív jellegű kutatásokban esetlegesen fellépő torzításokat és módszertani gyengeségeket csak részben lehetett kiküszöbölni. A kutatásnál a fellépő nehézségek közül az egyik legnehezebben áthidalhatónak az a probléma tűnt, hogy nagyon kevés volt azon szabadulók száma, akiket a kutatásba be lehetett vonni, így jelentős erők mentek el arra, hogy a legkülönbözőbb forrásokból jussunk lehetséges vizsgálati személyekhez.

A kvalitatív kutatás adatait szolgáló interjú előkészítésének és felvételének szempontjai

A tartalomelemzés egyik lényeges pontja, hogy az elemzés adatait szolgáló interjú struktúrája, és maguk a kérdések megfelelően legyenek kiválasztva. A kérdés-sor formája és tartalmi egységei ugyanis nagyban megszabják a válaszadás kereteit, ezért annak meghatározása alapos tervezést, és több szakmai és kutatásbeli szempont együttes figyelembevételét igényli.

A kvantitatív kutatásoknál alkalmazott interjúkra a kötött struktúra a jellemző, ugyanakkor a kvalitatív szemléletnél fontos, hogy a kérdések minél nagyobb mozgásteret adjanak a válaszadóknak ahhoz, hogy a kutatni kívánt jelenséggel kapcsolatos véleményüket és érzéseiket kifejezék. Herbert és Riene Rubin¹⁸ szerint a kvalitatív interjúkra inkább a flexibilitás és a folytonosság a jellemző, és sokkal kevésbé az előre megtervezettség és a bebetonozottság. Ennél fogva az interjú folyamatában az interjút készítő és az interjúalany közötti interakcióra tevődik a hangsúly, és nem lényeges, hogy a kérdések mindig ugyanabban a sorrendben, és szó szerint hangozzanak el, illetve maga az interjú, sokkal inkább egyfajta aszimmetrikus párbeszédre hasonlít, amelyben a kérdéseket intéző személy kevesebb, mint az idő 5%-ban beszél. Steinar Kvale¹⁹ éppen ezért az interjú készítésére a „bányász” vagy „utazó” metaforákat használja, amelyből az első arra utal, hogy az interjúalany magában hordozza a szükséges információkat, és a kérdéseket feltevőnek, mint egy ki kell ásni és a felszínre kell hoznia azokat.

Fontos azonban a kutatás során tudatában lenni annak, hogy ezzel a módszertannal kinyert adatok számos torzítást tartalmazhatnak. Ezek közül az egyik leggyakrabban előforduló jelenség, hogy a válaszadók igyekeznek saját magukat kedvező színben feltüntetni, és olyan feleleteket adni, amelyek megfelelhetnek a társadalmi normáknak, vagy az interjút készítő feltételezett elvárásainak. Ez különösen szembeűnő volt azokban az esetekben, amikor az interjúalany a fizikai állapotáról, illetve az esetleges különféle szomatikus tüneteiről való beszámolója, illetve az önjellemző panaszleltárban adott válaszai ellentmondtak egymásnak. Egy másik torzító hatás pont azáltal jelenik meg, hogy az adatgyűjtés az adatszolgáltató és az adatgyűjtő közötti interakció mentén történik, és ez a jelen vizsgálati populáció sajátosságait tekintve különösen erősen a felszínre került, nevezetesen, hogy a bv. intézetből frissen szabadulók másképpen viszonyultak a női, illetve a

¹⁸ Rubin, H.J. Rubin R.S. (1995)

¹⁹ Kvale, S. (1996)

férfi interjúkészítő kollégákhoz. Megfigyelhető volt például, hogy a párkapcsolati és a szexualitással kapcsolatos témák gyakrabban előfordultak, amennyiben a kérdéseket a férfi szabadultaknak egy ellenkező nemű kolléga tette fel. Egy másik fontos tényező, amely jelentős mértékben befolyásolhatta az interjú kimenetelét, az maga a beszélgetés kontextusa. A minta tulajdonságai részben bővebb kifejtésre kerül, hogy milyen feltételek mentén kellett azokat a kompromisszumokat meghozni, melyek a szabadulókhoz való hozzáférést biztosították, azonban az interjú során fellépő torzító hatásokat tekintve lényeges megemlíteni, hogy a beszélgetés a pártfogó felügyelőknél kötelezően megjelenő, általában siető, és a kooperációban kevésbé motivált személyekkel történt. Fontos hozzátennünk, hogy egy további lényeges szempont volt, hogy csak kizárólag azok a személyek végezhesenek adatgyűjtést (interjú + tesztfelvétel), akik a kutatásban közvetlenül részt vesznek, más szóval a munka ezen fázisát ne lehessen delegálni olyan szakembereknek, akiknek nincsen rálátása a jelen vizsgálódásra, és nincsen legalább egy alapfokú megértése a kvalitatív módszertannal kapcsolatban. Erre azért fontos itt külön kitérni, mert a kutatás szakmai és pénzügyi kereteit megteremtő pályázat managementje jelezte a pszichológus szakértők számára, hogy a projekt egyéb résztvevőinek (pl. utógondozó koordinátoroknak) az adatgyűjtést ki lehetne szervezni. Viszont a jelen fejezetben kifejtett módszertani megközelítés nem választja el külön az adatgyűjtés és adatelemzés folyamatát, illetve az interjú design-ja nem egy kötött, egy-két mondatos instrukcióval ellátott kérdéssorhoz áll közel, hanem sokkal inkább egy, a kutatás lényegét és célkitűzését megértő, és azt folyamatosan szem előtt tartó, tudatosan vezetett és rögzített interakcióhoz. A másik ok, amiért nem kértük/kérhettük más szakemberek segítségét az adatgyűjtéshez az, hogy a legtöbb sztenderdizált, klinikumban használt kérdőív felvétele pszichológusi végzettséghez kötött.

Végül pedig egy lényeges torzító hatás jelentkezhethet abban is, hogy a második alkalommal felvett interjúkat csak azokkal tudtuk elkészíteni, akik értelemszerűen újból megjelentek vagy elérhetőek voltak, viszont nem tudtuk az adatfelvételt azokkal folytatni, akik végül eltűntek a kutatók szeme elől (drop-out). Ez számos kérdést is felvet arra vonatkozóan, hogy vajon azok a személyek, akik továbbra is elérhetőek maradtak a segítő szakemberek számára, mutatnak-e olyan sajátosságokat, amelyek kizárólag azokra a személyekre jellemzőek, akik a szabadulást követően továbbra is kooperatív magatartást tanúsítanak, és hajlandóak a problémát felismerni, azokkal kapcsolatban segítséget kérni és azt elfogadni. Ennek további átgondolása a Statisztikai eredmények ismertetése és értelmezése részben található.

A minta tulajdonságai: hozzáférhetőség, elemszám

Mint már a „*A kvalitatív kutatás adatait szolgáló interjú előkészítésének és felvételének szempontjai*” részben az esetlegesen fellépő torzításoknál is utaltunk rá, fontos kiemelni, hogy a kutatás egyik legnagyobb kihívásának a kutatás tárgyául szolgáló személyekhez való hozzáférés bizonyult. Fontos megjegyezni, hogy bár egyfelől valóban a létező egyik legnehezebben utánkövethető személyekkel kellett együttműködést kialakítanunk (ennek feltételezhetően oka lehet többek között az érin-

tettek között nagy arányban előforduló hajléktalanság; a rendkívül küzdelmes és időigényes álláskeresés és önfenntartás; a régen nem látott családdal intenzíven együtt töltött idő stb.), viszont a kutatás kontextusául szolgáló kiemelt projekt nem tudta azokat az alapvető feltételeket biztosítani, amely során nagyobb számú szabadulót el lehetett volna érni. Ilyen feltételeknek számít egy rendelkezésre álló külön, zárt irodahelyiség, ahol az interjúkat bármely időpontban fel lehetne venni, illetve az utógondozói rendszerrel egy olyan fokú együttműködés, amelyben a szakemberek bejárattott úton tudták volna a szabadulókat a kutatásban való részvételre motiválni és a pszichológus kollégáknak továbbküldeni. A kutatás későbbi esetleges folytatása esetén, a jelen tanulmány tapasztalataiból kiindulva rendkívül fontos tényezőnek bizonyult, hogy a kutatás feltételeit biztosító szervezet/intézmény/oktatási rendszer/stb. nagyobb hangsúlyt fektessen a minta elérésének támogatására, a szabadultakban a motiváció megteremtésére, akár már a bv. intézetben szabadulásra felkészítés keretében, akár az interjún túl egyéni esetkezelés lehetőségének biztosításával. Erre remélhetőleg szélesebb lehetőséget ad a jogszabályilag újonnan bevezetett reintegrációs gondozás ellátása a reintegrációs tiszt és a büntetés-végrehajtási pártfogó felügyelő együttműködésével.

Jelen kutatásban 17 személy vett részt, a projekt ügyfelei, valamint pártfogó felügyelet alatt álló személyek, akikkel a fővárosi és pest megyei pártfogó felügyelői osztály munkatársaival kötött megállapodás keretében sikerült adatot felvenni. Az interjúk készítése a pártfogó felügyelőknél kötelezően megjelenő személyekkel zajlott úgy, hogy a pszichológus kollégák meghatározott időpontokban ügyeletet tartottak. A pártfogó felügyelőket egy előzetes egyeztetés során felkértük arra, hogy amennyiben egy hónapnál nem régebben szabadulók megjelennek náluk, akkor ajánlják fel számukra a kutatásban való részvételi lehetőséget, segítve ezzel munkánkat. Az interjúk egy külön helyiségben zajlottak, azokról hangfelvétel készült,²⁰ a tesztkitöltés során azonosító kódokat használtunk. A részvételükért cserébe felajánlottuk, hogy amennyiben szükségük van pszichológiai tanácsadásra, úgy ezt biztosítjuk a számukra, valamint személyes elérhetőséget kértünk tőlük és adtunk nekik, hogy az egy hónappal az első felvétel követő második felvételre időpontot tudjunk egyeztetni velük.

A 17 személyből mindössze 5 ember esetében sikerült második interjút felvenni, ami a teljes minta kb. 30%-a. Ennek feltételezett okairól a „*Statisztikai eredmények ismertetése és értelmezése*” részben bővebben értekezünk. A mintaadók életkora 20 és 40 év között mozog, közülük 16 férfi és 1 nő (mindez jól mutatja a magyarországi helyzetet, mivel a börtönpopuláció legnagyobb hányada ebbe a korosztályba esik, illetve a női fogvatartottak száma országosan a 2011. év végi adatok alapján az összes fogvatartott 7,2 %-át teszi ki²¹).

20 Az interjú megkezdése előtt ismertettük a szabadulókkal, hogy a beszélgetés és a tesztkitöltés kutatási célokat szolgál, a részvételük önkéntes alapon történik, ebből kifolyólag a rögzített hanganyagot bizalmasan kezeljük, és amennyiben valamely kérdésre meg szeretnék tagadni a választ, úgy ezt jogukban áll megtenni. A bizalmi légkör fenntartása érdekében további személyes adatokat nem kértünk a válaszadóktól.

21 Megvalósíthatósági tanulmány (2012) Társadalmi Megújulás Operatív Program

A tartalomelemzés folyamata

A kvalitatív kutatások során gyűjtött adatok természetükben különböznek a kvantitatív kutatásokból nyert adatoktól, ugyanis ebben az esetben ezek nem számszerűsített formában jelennek meg, hanem nagy mennyiségű írott szöveg formátumban. Mivel a gyűjtött információ rendkívül komplex és jelentős kiterjedésű, ezért ennek a feldolgozásához a tartalomelemzés eljárást választottuk, amelyhez az ATLAS/ti²² szoftvert használtuk. A program minden olyan adatelemzési eljárás során alkalmazható, ahol az adatok nem numerikus, hanem szöveg/kép/videó formátumban állnak a rendelkezésünkre, ezért nagyon népszerű az antropológiai, orvosdiagnosztikai, üzleti, földrajztudományi, grafológiai stb. területeken történő használata.

A tartalomelemzés egyik sarokköve annak meghatározása, hogy milyen tartalmi kategóriák (későbbiekben *kódok*) jelölését tartják a kutatás szempontjából relevánsnak a kódolást végző személyek. A Grounded Theory módszertanának bővebb kifejtésénél már utaltunk rá, hogy a kódok megalkotásánál többféle stratégiát is lehet követni, melyek közül mi Glaser²³ eljárásához közelálló módszert választottunk, amely a jelen kutatásunknál azt jelentette, hogy az interjúk rögzítését követően a pszichológus szakértők egyeztetéseket folytattak, és az interjúképzés során szerzett tapasztalatokból kiindulva, egy közös megegyezésen alapuló kódlistát hoztak létre, amely egyfajta vezérfonalként szolgált a kódolás megkezdéséhez. A kódokhoz egy pontos definíciós lista is készült, amely rögzítette, hogy egy-egy kód milyen koncepciót reprezentál, illetve a meghatározások mellett tipikus példák is bekerültek a listába a könnyebb megértést segítőként. A kódok használatát és jobb érthetőségét példatárral segítjük.²⁴ Az elemzés során a bevitt szöveg (továbbiakban szövegkorpusz) tartalmi kódolását két személy egymástól függetlenül végezte (továbbiakban *kódolók*), amelyre azért volt szükség, hogy a későbbiekben meg lehessen vizsgálni, hogy a kódolók mennyire használták konzisztensen és egységesen a közösen felállított kategóriákat. Amennyiben egy-egy kód esetében nagyarányú eltérés mutatkozott (pl. az egyik kódoló gyakran olyan szövegbeli elemekhez is hozzárendelt egy adott kódot, amelyhez a másik kódoló nem), úgy az adott kódot a végső elemzésből kihagytuk. Ez elsősorban arra vonatkozik, amikor az eltérés egyértelműen a kód eltérő értelmezéséből, illetve ennek következtében a használatából fakadt.²⁵ A folyamat során a kódolók valahányszor újabb kódok bevezetését találták indokoltnak, úgy egy újabb szakmai egyeztetésen bővítették a kódlistát, amely a tartalomelemzés során folyamatosan bővült. A kódolási rész végeztével a végterméket az úgynevezett golden standard

22 Atlas/ti Version 6.2 Computer Software (2010)

23 Glaser, B. (1978)

24 Az eredeti tanulmány tartalmazza a teljes kódlista definícióit és azokra adott példákat, de jelen írásban – terjedelme miatt – ez csak hivatkozás formájában jelenhet meg.

25 A tevékenység természetéből adódóan akadtak olyan esetek, amikor a kódolók „figyelmetlenségből” fakadóan keletkeztek eltérések. Ez azt jelenti, hogy az egyik kódoló jelölt valamit, amit a másik esetleg nem vett észre, azonban a golden standard ellenőrzés során egyértelműnek tűnt a jelölés relevanciája. Ezeket a kódokat nem vettük ki az elemzésből.

bevonásával egyeztetjük, amely egy olyan „független” harmadik személyre utal, aki nem vett közvetlenül részt a kódolásban, és aki a definíciós lista alapján a kódolók munkájának eredményét összehasonlította. A golden standard tehát mintegy a kódolók hitelességét, avagy a kvantitatív kutatásban használatos analógiájaként az *inter-rater reliabilitását* vizsgálta, és minden olyan kód megszürése volt a feladata, amely előfordulását tekintve jelentős eltérést mutatott a két kódoló munkájában.

A golden standard munkáját követően a fennmaradó kódok mellé immáron számok is rendelhetőek, amelyek a kódok teljes szövegtörzsből (ez alatt az összes interjúból álló egyesített szöveg értendő) előfordulását jelzik. Itt fontos megjegyezni, hogy a kódolás folyamatában egy adott kódot egy interjúkérdésre adott válasz során maximum egy alkalommal adtunk (vagyis ha pl. egy interjúalany válaszában egy adott kód többször adható lett volna, akkor is csak egy alkalommal rendeltük hozzá a megadott felelethez; valamint az interjúkészítő kérdéseiben előforduló esetleges kódokat természetesen nem rögzítettük).

Így végül számszerűsített változókon statisztikai elemzéseket tudunk végezni, amelyről bővebben az „*a statisztikai eredmények ismertetése és értelmezése*” részben írunk.

A kutatás során felvett egyéb tesztek

A kutatásban két további mérőeszköz: a *Beck Szorongás Leltár* és az *Önjellemző Panaszleltár* felvételére került sor (ezekre a későbbiekben, mint *tesztekre* fogunk hivatkozni, de emellett fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az Önjellemző Panaszleltár nem követi a kutatásokban megkövetelt pszichometriai szigorú követelményeket, hanem ez elsősorban egy, a hazai klinikai munkában használatos diagnosztikai segédeszközként kerül felhasználásra).

A tesztek felvételével arról szándékoztunk információt gyűjteni, hogy az interjúalanyoknál fellépnek-e bármilyen szorongásos és/vagy szomatizációs tünetek, amelyek esetleg összefüggésben állhatnak az általunk feltételezett, a szabadulást közvetlenül követő átmeneti adaptációs szakaszban együtt járó stresszel, valamint a szabadulók élményvilágát jellemző bizonytalansággal és kilátástalansággal.

A Beck Szorongás Leltár 21 darab (4 fokú skálán mérő) item mentén, a szorongás élettani jellemzőit figyelembe véve térképezi fel a kitöltő személy szorongási állapotának a fokát, amelyből egy számszerű indikátor, az úgynevezett Beck-féle szorongás mutató képezhető. Ez a mutató három kategóriába sorolja be a válaszadót: az *alacsony szorongási szint*; a *közepes mértékű szorongás*; és az *erőteljes, súlyos szorongás* valamelyikébe.

Az Önjellemző Panaszleltár pedig 21 kérdés mentén igyekszik felmérni az egyén élettani funkcióit, megküzdési készségeit és fiziológias reakcióit. A kutatásunk során az Önjellemző Panaszleltárt szakmai szempontok alapján kissé módosítottuk úgy, hogy a 21 kérdésből 10-et kivettünk (ezeket a kutatásunk tárgyát tekintve irrelevánsnak véltük), és a fennmaradó kérdésekhez tartozó válaszokat két kategóriába soroltuk: az egyik kategória a szomatizáció meglétét jelöli, míg

a másik a hiányát. Így egy tizenegy itemből álló dichotóm változójú kérdéssort hoztunk létre, amelyből egyetlen változót képeztünk a következő módon: amennyiben a 11 kérdésből háromnál kevesebbnél jelent meg szomatizációra utaló válasz, úgy a válaszadó a „nem szomatizál” értéket, ha a kérdezett 3 és 5 közötti szomatizációra utaló választ adott, úgy az „enyhén szomatizál” értéket, ha meg 5 fölötti szomatizációra utaló válasz jelent meg, úgy az „erősen szomatizál” értéket rendeltük a válaszadóhoz.

A két tesztből tehát képeztünk egy szorongási szintre utaló, három értéket felvevő változót, illetve egy szomatizációs szintre utaló, szintén három értéket felvevő változót. Ezen két változót használtuk fel a statisztikai elemzéseknél, amelyek eredményeit és értelmezését „a statisztikai eredmények ismertetése és értelmezése” résznél fejtünk ki bővebben.

Statisztikai eredmények ismertetése és értelmezése

Az immáron számszerűsített adatok az egyes kódokhoz hozzárendelve jelennek meg, amelynél fontos szem előtt tartani, hogy minden egyes kód mintegy külön változóként kezelendő.

Vizsgálatunkban összesen 17 vizsgálati személy vett részt. A vizsgálati személyek interjúi összesen 435472 leütés (nagyjából 206 oldal) hosszúságú volt. A 17 résztvevőből 5 személlyel sikerült második interjút készíteni, a többi vizsgálati személy nem állt rendelkezésre a második interjúkörre. A következőkben a korábban ismertetett tartalomelemzési kategóriákból és tünetlistából származó eredmények statisztikai összehasonlítását mutatjuk be. Az alábbiakban bemutatott statisztikai elemzéseket az IBM SPSS 20.0, és a ROPStat statisztikai szoftverekkel végeztük. Vizsgálatunk statisztikai szempontból kis elemszámára való tekintettel, a megszokott 0,05-ös p értéknél magasabb, 0,1-es p érték alatti szignifikanciaszinteket vettük figyelembe. Az eredményeinknél minden esetben jelezzük a szignifikanciaszintet (p érték), és annak a tényét, hogy az adott eredmény statisztikailag szignifikáns-e ($p < 0,05$), vagy tendencia szinten szignifikáns ($p < 0,1$).

Az első és második interjú közötti különbségek statisztikai eredmények tükrében

Vizsgálatunk szempontjából fontos kérdés, hogy az első (friss szabadulásélmény) interjú és a második (szabadulás utáni) interjú között fellelhető-e jelentős különbség. A két interjú tartalmi kategóriáinak súlyozott szófelhőit ld. az 1. és 2. ábrán. A kérdés megvizsgálásának érdekében, az interjúkban tapasztalt tartalomelemzési kategória gyakoriságokat el kellett osztanunk az interjúk szószámával. Erre azért volt szükség, mert enélkül a többet beszélő vizsgálati alanyok sokkal több kóddal rendelkeznek, ám ez nem feltétlenül jelenti, hogy annál is nagyobb súlya van az adott kategóriának. Az abszolút gyakoriságok helyett tehát relatív gyakoriságokkal dolgoztunk az összes statisztikai eljárásban, melyek általában nagyon alacsony számértékűek.

Az ábrák értelmezésénél figyelembe kell vennünk, hogy ebben mindazon kategóriák is megjelennek (pl.: tagadás, aktivitás, idő stb.), amelyeket a későbbi statisztikai elemzésből kivettünk, mert vagy túlságosan általánosak, vagy pedig a két kódoló által valamekkora eltéréssel lettek kódolva. Így például nagyon szembevetőnek a „tagadás” (a tagadást jelző szavak száma a szövegben, pl.: „nem”, „se”, „sem”, „nincs”) és az „idő” (az idői dimenzióra vonatkozó szavak, szóösszetételek, pl.: „holnap”, „egy óra múlva”, „negyven éves”) kategóriák, azonban ezek az értelmezésnél kevesebb jelentőséggel bírnak. A szófelhőre tekintve azonban feltűnhet, hogy a család, a munka, a negatív értékelés és a bizonytalanság is jelentős helyet foglal el, mind az első, mind a második interjúban. A szófelhők közötti esetleges eltérések statisztikai összehasonlítása, és annak bővebb értelmezése az „eredmények további értelmezése: első és második interjú összehasonlítása” részben olvasható.

A két interjú közötti különbség megvizsgálására összetartozó mintás t-próbát alkalmaztunk, mely a két adatfelvétel között tapasztalható, átlagos relatív kategóriagyakoriságok különbségeit veti össze. Fontos megjegyezni, hogy élelemszerűen csak azoknál a vizsgálati személyeknél tudtuk ezt az összehasonlítást megtenni, akik a második interjúra is rendelkezésünkre álltak. A 2. táblázatban közöljük a statisztikailag szignifikáns eredményeket.

	Átlag - 1. interjú	reláció	Átlag - 2. interjú	p
Bizonytalanság	.003855	>	.003688	0,011*
Cirkadián ritmus	.000680	>	.000187	0,047*
Család	.004652	>	.003437	0,054+
Egyéb fontos személy	.002094	<	.003435	0,038*
Ellenállás	.000776	<	.000937	0,009*
Évés	.001338	>	.000884	0,045*
Élvezeti szerek	.002132	>	.001096	0,05*
Holdíng	.000053	<	.000427	0,026*
Intenció	.002505	<	.003808	0,008*
Munka	.002093	<	.004075	0,072+
Sajnálát	.000498	<	.001106	0,011*
Szégyen	.000306	<	.000342	0,001*
Távolítás	.003262	>	.003195	0,036*
Vágy a változásra	.000888	<	.001159	0,004*

2. táblázat: A két interjú relatív tartalmi gyakoriságai közötti szignifikáns különbségek (N = 6).

A *-gal jelölt p értékek szignifikánsak, a +-szal jelölt p értékek tendencia szintű szignifikanciát mutatnak. A reláció oszlop jelöli, melyik interjúban volt több az adott tartalmi kategóriából.

Számos – statisztikailag szignifikáns – különbség figyelhető meg az első és második interjú között. Az első interjúban szignifikánsan több bizonytalanságról számolnak be a vizsgálati személyek (p = 0,011), többször említik a cirkadián

ritmusukat ($p = 0,047$), többször utalnak a családjukra ($p = 0,054$), jelentősen többször esik szó az evésről ($p = 0,045$), élvezeti szerekről, ($p = 0,05$) és több távolítással élnek ($p = 0,036$). Ezzel szemben, a második interjúban többször jelennek meg a párkapcsolaton és családon kívüli, egyéb fontos személyek ($p = 0,038$), sokkal több ellenállást ($p = 0,009$), holdingra utaló tartalmat ($p = 0,026$), intenciót ($p = 0,008$) tartalmaznak ezek az interjúk az elsőhöz képest. A második interjúban nagyobb hangsúllyal jelennek meg a munkával ($p = 0,072$), sajnálattal ($p = 0,011$), szegénnyel ($p = 0,001$) kapcsolatos kijelentések, illetve a vizsgálati személyek nagyobb arányban fejeznek ki vágyat a változásra ($p = 0,004$).

Az első és második interjú közötti különbségek értelmezése

Az első és második alkalommal is interjút adó személyek révén lehetőségünk nyílt valamilyen szinten bepillantást nyerni abba, hogy hogyan alakulnak idővel a személyes narratívák. A lényeges különbségek mélyebb szakmai értelmezése előtt, a tényekhez és az eredményekhez kapcsolódóan figyelembe kell vennünk néhány szempontot.

1. A 17 vizsgálati személyből csak 5 személlyel sikerült második interjút készíteni. Az interjúk felvételére a pártfogó felügyelőnél történő jelentkezéskor került sor, így tehát az interjúalanyoknak az önkéntes segítségnyújtás összekapcsolódott egy számukra kötelezően előírt helyzettel. A második interjút adó 5 személyről elmondható, hogy a pártfogó által kijelölt időpont kellő súllyal számított ahhoz, hogy megjelenjenek. Mindez azért fontos, mert olyan attribútumokat hordoz, melyek magukban foglalják a szabálykövetés, a megfelelni vágyás vagy akár a visszailleszkedésre törekvés valamilyen mértékű igényét. Következtetéseink tehát, ezekben az esetekben érvényesek és helytállóak.
2. A második interjút nem adó személyekre nézve azonban nem vonhatók le általános következtetések, mivel nem minden esetben van információk arra nézve, hogy mi volt ennek az oka. Voltak például olyanok, akik időben már későn adták az első interjút, így lehetőségük sem adódott arra, hogy második alkalommal találkozzunk velünk. Előfordult az is, hogy az alanyok egészen egyszerűen nem jelentek meg pártfogójuknál a megadott időpontban, és az általuk megadott elérhetőségeken nem voltak elérhetőek.
3. A vizsgált populáció sajátosságain túl a feldolgozott anyagok sajátosságait is meg kell említenünk. Bizonyos kódok előfordulási gyakorisága teljesen érthető módon változott a két interjú során. Könnyen belátható ugyanis, hogy az első interjú alkalmával sokkal többet beszéltek még a börtönélményeikről, az elkövetett bűncselekményeikről, illetve az olyan általános kérdésekről, mint például, hogy milyen betegségeik vannak. A második alkalommal már ismerősként találkoztak velünk, így ezeket nem sorolták fel ismét, meglévő közös tudásként hivatkoztak rájuk, ha valamiért szóba kerültek, így nyilvánvalóan nem kerültek itt kódolásra.
4. Fordítva, az sem meglepő, hogy a legtöbb esetben nincsenek a két alkalom között szignifikáns különbségek, hiszen alapvetően hasonló dolgokról kér-

deztük az interjúalanyokat a két helyzetben, tehát saját koherenciájukból fakadóan, szükségképpen hasonló kódmintázat várható el a két szövegben.

5. A kódok sztenderdizálásának folyamata közben kiderült, hogy vannak olyan kódok (például az Aktivitás, az Idő, az Edzés stb.), melyeket a kódolók túl széleskörűen értelmeztek, így az ezekből kapott eredmények értelmezése pusztán spekuláció lenne.

Ha a fenti szempontokat szem előtt tartjuk, akkor ebben a kontextusban érdemes megtárgyalni a két interjúhelyzetben megjelenő szövegtartalmak relatív gyakoriságának szignifikáns különbségeit.

Az eredmények részben láthattuk, hogy a Bizonytalanság, a Cirkadián ritmus, a Család, az Evés, az Élvezeti szerek és a Távolítás kódok relatív gyakorisága az első interjúhoz képest csökkent, míg az Egyéb fontos személy, az Ellenállás, a Holding, az Intenció, a Munka, a Sajnálát, a Szégyen és a Vágy a változásra kódok relatív gyakorisága nőtt a második interjú esetén. Csoportosítva a kódokat, és a mögöttük húzódó tartalmakat, általánosságban elmondhatjuk, hogy az első interjúhelyzetekben több olyan kifejezést, szófordulatot, tartalmat használtak a (frissen) szabadultak, melyek a gyermeki, regresszív én-állapotnak megfeleltethetők, míg a második esetben a felnőtt én-állapotra utalás a domináns. A gyermeki én-állapot sajátja, hogy a család kiemelt szerepet kap az egyén életében, tőle várható a támogatás, az elfogadás és a szükségletkielégítés, azaz egy bizonytalanságban lévő személynek szüksége van egy olyan pszichológiai értelemben vett tárgyra, aki megeteti, kényezteti, illetve amikor alszik, vigyáz rá. Mindezt azonban szükséges valamilyen mértékben eltávolítani, távolsággal kezelni önmaguktól és önmagukhoz képest, azaz saját szelfjükhöz viszonyítva az önvédelem érdekében, és legalább a megfogalmazás szintjén általánosítani („az embernek szüksége van arra, hogy...”), mivel alapvetően a felnőttektől nem ez a társadalmilag elvárt viselkedésmód, attitűdrendszer. Az idő múlásával előtérbe is kerülnek a felnőtt tartalmakat hordozó jegyek, a családot mintegy felváltják a párkapcsolatok és a barátok, megváltozik a támogatás iránti igény jellege (szükséglet kielégítésből szociális támogatásba fordul), megerősödik az individuáció folyamata, ami kifejeződik a helyzetnek való nagyobb ellenállásban, illetve a saját egyéni szándékok kifejeződésében. Teret kapnak a negatív érzelmek is, mint a szégyen és a sajnálat, ezek a „felnövő én” számára már elfogadhatók és integrálhatók. A szándékok mellett nagyobb súllyal kap helyet a változás iránti vágy, illetve a társadalomhoz való kapcsolódás a munka, munkába állás, dolgozás által.

Tartalomelemzési kódok faktorelemzése, az egyes faktorok leírása

Tekintettel arra, hogy több mint száz tartalmi kategóriát vizsgáltunk a szövegekben, a változók sokaságát redukálандó, feltáró faktorelemzéssel öt faktorba rendeztük a tartalomelemzési kódokat. A változók típusának megfelelően főkomponens elemzés mellett döntöttünk, a végső faktorstruktúrát varimax rotációk után értük el. Az így kialakult faktorstruktúra a teljes megmagyarázott varian-

cia 57,7%-át fedi le, a kialakult faktorok belső konzisztenciája minden faktornál meghaladja a 80%-os értéket ($\alpha > 0,8$). A faktorelemzési eljárás során a statisztikai program további faktorok adását is felvetette, azonban az ötödik faktortól felfelé haladva, egy-egy újabb faktor bevezetése a megmagyarázott variancia alacsony mértékű növekedését hozta volna magával. Az egyes faktorok elnevezésénél olyan átfogó és értékítélettől mentes címkék adására törekedtünk, amelyek megragadják az adott faktoron található változók közös lényegi elemét. A kialakult faktorokat és a hozzájuk tartozó tartalmi kategóriákat ld. a 3. táblázatban.

A táblázat faktorai tulajdonképpen azokat a témaköröket foglalják magukban, amelyek a szabadultak számára a legnagyobb jelentőséggel bírnak. Az interjúkban a legerősebb mértékben a társadalomba való visszailleszkedés, és az attól való félelem jelent meg (társadalmi szintű visszailleszkedés). Ezzel kapcsolatban olyan félelmek fogalmazódtak meg, mint a többi ember vélt kirekesztő viselkedése a szabadulttal szemben, az új élethelyzettel való megküzdéssel kapcsolatos aggályok, illetve nagymértékű ambivalencia a szabadulással kapcsolatban. Az ambivalencia egyik oldalán a nyilvánvaló felszabadultság, öröm jelentkezik, ugyanakkor a szabadultak a társadalmi folyamatok, kötelezettségek stb. hiányos ismerete miatt jelentős szorongást is megélnék.

Nagy jelentőséggel jelenik meg a felelősségvállalás, autonómia kérdésköre (felelősségvállalás, autonómia). Ez a faktor arról tanúskodik, hogy a vizsgálati személyeket nagymértékben foglalkoztatja, hogy tudnak-e önállóan boldogulni a szabadulás után. Ebben a kérdésben segítségükre lehet a család vagy egyéb közeli kapcsolatok, hátráltatóként jelenhet meg a magány. A magány és a boldogulás képtelensége együttvéve nagy eséllyel eredményezheti addiktív szerek fogyasztását, vagy a korábbi szerfogyasztás folytatását.

Külön témaként jelennek meg a személyközi interakciókkal kapcsolatos félelmek (közvetlen, személyi szintű interakciók). Míg az első faktorban a társadalomba való beilleszkedéssel kapcsolatosan az emberek, mint csoport véleményét mérlegelik a vizsgált személyek, addig ebben a faktorban sokkal inkább abbéli aggályait ki fejezik ki, hogy képesek-e bensőséges, bizalomteli kapcsolatokat kialakítani, fenntartani a bv. intézetten kívüli életükben. Ebben a faktorban jelenik meg jelentős faktorsúllyal az emberismeret fontossága, melyet a börtönben túlélési képességként jelölnek a vizsgált személyek. Aki jó emberismerő, nagyobb eséllyel képes átlátni a bv. intézet hierarchiáját, nagyobb eséllyel lesz simább a bentléte. A résztvevők jelentős arányban hozzák összefüggésbe a börtönben szerzett emberismeretüket a kinti világban való személyközi kapcsolatok sikerességével.

A negyedik (kirekesztettség) faktor arra utal, hogy az objektíve megfigyelhető stigmatizációs folyamatokon túl, a vizsgált személyek belsővé tették saját elfogadhatatlanságuk gondolatát. Ez a faktor tulajdonképpen a saját belső bűnhődésükről szól, hiszen megjelennek benne a veszteségek, a vágyaik elérhetetlensége, a vágyaikhoz kapcsolódó büntudatosság, a szégyenérzet. Ehhez kapcsolható az ötödik, egyben utolsó faktor, mely sokkal inkább az objektív nehézségekre, problémákra helyezi a hangsúlyt. Tehát, míg a negyedik faktor a belső szenvedést fogja meg, az ötödik faktor sokkal inkább a problémák objektív megfogalmazásáról szól.

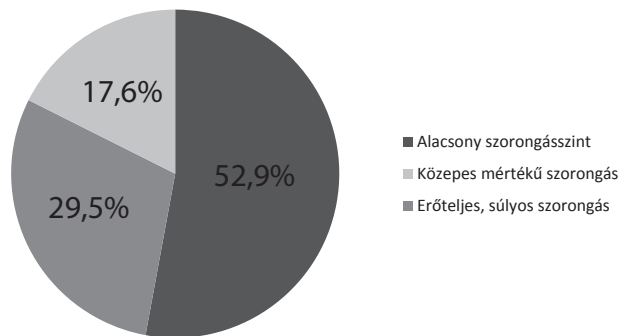
Faktor elnevezése	Leírás	Faktorba tartozó kódok és faktorstúlyaik
Társadalmi szintű visszailleskedés	A kódokban egy közös dimenzió, hogy egyfajta társas közegbe történő beilleszkedést járnak körül. Ehhez kapcsolódik az alkalmazkodás készsége, a szabadság gyakori említése. A faktor érzelmi töltete negatív, és félelem tapad az egyes kategóriákhoz (visszaeséstől való félelem, félelem a szabadulástól). A kategória utal a társas közeg fenyegető mivoltára, amely egyben tömegként jelenik meg, ill. egy másik szituációban nem hagy intim szférát.	Adaptáció (0.682), Ambivalencia (0.879), Ellentmondás (0.811), Félelem a szabadulástól (0.885), Intim szféra hiánya (0.848), Stigmatizáció (0.779), Szabadság (0.617), Tömeg (0.749), Vágy a változásra (0.603), Visszailleszkedéstől való félelem (0.817)
Felelősségvállalás, autonómia	A kódokban közös, hogy a viselkedés és döntések feletti kontroll járják körül, vagy annak elvesztése (addikció, élvezeti szerek), vagy annak visszaszerzése mentén (intenció, munka). A visszaszerzett és kellően gyakorolt kontroll vagy egy felelősségvállalást és autonómiát, vagy egy teljes kiszolgáltatottságot eredményez. A kódhoz negatív érzelem (szenvedés), ugyanakkor némi optimizmus, illetve tünetképzésre való hajlam is hozzájárul.	Addikció (0.592), Bizonytalanság (0.784), Börtön (0.844), Elvezeti szerek (0.643), Feketemunka (0.769), Gyógyszer (0.625), Intenció (0.682), Magány (0.697), Munka (0.853), Negatív értékelés (0.752), Optimizmus (0.652), Pénz (0.754), Szabadulás (0.675), Szenvedés (0.907), Szomatikus (0.686)
Közvetlen, személyi szintű interakciók	A kódokban közös, hogy az egyes faktorhoz hasonlóan szintén emberekhez való kapcsolódást jelöl, de ezt nem egy társas átfogóbb szinten, hanem a személyi szintű kapcsolódásokat jelölve. A felelősség hátrítása negatív előjelű korreláció, vagyis itt megjelenik a felelősségvállalás, ill. a lakhatás mentén a stabilitás iránti igény is.	Bizalom (0.566), Család (0.608), Emberrismeret (0.939), EÜ intézkedés (0.8), Felelősség hátrítása (-0.602), Identitás (0.75), Lakhatás (0.56), Váratkozás (0.748)
Kirekeszttség / Elutasítás	A kódokban közös, hogy egy mélyebb elutasítottságot, és kirekesztettséget jelölnek, amely nagyon érzelmeltöltött (mind pozitív, mind negatív érzelmek mentén, de lehet, hogy a pozitív érzelmek tagadásaként fordultak elő az eredeti szövegben). A kapcsolattartás negatív előjelű együttjárása is ezt támasztja alá. Ehhez még kontrollvesztettség (kényszer) és félelem is társul.	Bezártság (0.607), Elutasítás (0.533), Félelem (0.651), Kapcsolattartás (-0.618), Kényszer (0.642), Negatív érzelem (0.642), Paranoia szorongás (0.766), Pozitív érzelem (0.731), Szex (0.782), Szégyen (0.822), Válasz, szakítás (0.621)
Probléma	A kódok az élet csapásait jelölik, betegséget, fájdalmat és problémát. Az ehhez tapadó érzelem a sajnálat és a megbánás.	Betegség (0.694), Fájdalom (0.818), Probléma (0.597), Sajnálat (0.915)

3. táblázat: A tartalomelemzési kategóriákból kialakított faktorok leírása

Az ötödik (probléma) faktor minden olyan nehézségre, problémára és betegségre utal, amely megnehezíti a hétköznapi életben való boldogulást. Ezek nem abban a minőségben jelennek meg, hogy fejlődni lehessen belőlük, sokkal inkább akadályoztató tényezőkként.²⁶ Mindezek a faktorok lehetővé teszik, hogy összehasonlítsuk őket a kitöltött tünetlistákkal. Ezek az összehasonlítások azonban statisztikai értelemben nem tekinthetők validnak az alacsony elemszámok miatt. Az ismertetett faktorstruktúra viszont szemléletesen festi le, milyen jellegű problémákkal küzdenek a frissen szabadultak és mi foglalkoztatja őket.

A kérdőívek statisztikai eredményeinek bemutatása

A tünetlista legfontosabb skálája a Beck szorongásleltár, melynek eloszlását ld. a 3. ábrán.

3. ábra: a Beck-féle szorongásleltárra adott válaszok eloszlása százalékos értékekben

Amint az a Beck-féle szorongásleltárra adott válaszok eloszlásából is látszik, a vizsgált személyek közel harmada (29,5%-a) erőteljes, súlyos szorongásról számol be, míg további 17,6% közepes mértékű szorongással bír. Mindezek alapján elmondható, hogy a vizsgálati minta közel fele beszámol érezhető szorongásról, és a minta közel harmada esik a kockázati övezetbe szorongás szempontjából.

Azok a vizsgálati személyek, akik nagymértékű idegességről számoltak be, sokkal inkább tartanak az elhagyástól, mint azok, akik akár csak mérsékelt, vagy enyhe fokú idegességről beszéltek ($F(3) = 14,009$, $p < 0,001$). Minél nagyobb szorongásról számoltak be a vizsgálati személyek, annál több észlelt kényszert említettek az életükben ($F(2) = 3,638$, $p = 0,056$). A szorongással együtt járt a bizalom hiánya is: minél magasabb szorongásról számol be a személy, annál kevesebbszer említi, hogy bízhat más emberekben ($F(2) = 3,412$, $p = 0,064$).

A kérdőívek eredményeinek értelmezése

Két alkalmazott kérdőívünk kapcsán sem szignifikáns különbségeket, sem korrelációkat nem kaptunk a statisztikai elemzések révén. Természetesen min-

²⁶ Lásd Lőrincz J., Kabódi Cs. (1996) szubjektív okokról szóló definícióját

den önkitalós kérdőívnek megvan az a nehézsége, hogy nem ellenőrizhető a válaszadás őszintesége, de tulajdonképpen az ítemek megértése, és a kérdőívhez kapcsolódó félelmek, szorongások, prekoncepciók megléte sem. Ezeket minden esetben lehetséges torzító tényezőként figyelembe kell vennünk. Ráadásul nem tudhatjuk, hogy az egyes interjúalanyok a feltett kérdésekre represszív vagy szenzitív módon hajlamosak-e inkább válaszolni, azaz bagatellizálják vagy túlértékelik-e saját érzéseiket, élményeiket. Annyi azonban általánosságban mégis elmondható, hogy az interjúk során az volt a jellemző, hogy kognitív szinten különböző háritási és tagadási manőverekkel igyekeztek képviselni, hogy életükben nincsen különösebb probléma, így az olyan kérdőíveknél, amelyek ennyire direkték és konkrétak, várható, hogy a háritás és a tagadás felerősödik. Mikor a kérdőíveket kiválasztottuk, az a szempont volt a döntő, hogy olyanokat vegyünk fel a személyekkel, amik jól összefoglalják és csoportosítják a lehetséges tüneteket, és nem számoltunk azzal a lehetőséggel, hogy ezeknek az embereknek meg lehet a maguk oka arra, hogy ezeket ne vállalják akár még maguk előtt sem. Érdekes tapasztalat volt, amikor például az egyik interjúalany arról számolt be, hogy semmilyen feszültséget nem érez, nem ideges, ugyanakkor kívülről az látszott rajta, hogy remeg, jár a lába, a kezét tördeli és izzad. A kérdőívben ezzel együtt azt jelölte be, hogy egyáltalán nem zavarja a lábremegés, sem az izzadás. Ezek a tapasztalatok és eredmények (vagy az eredmények hiánya) megerősítettek bennünket a kvalitatív módszertan használatának értelmességében és jogosultságában, hiszen a sztenderdizált, széles körben használt kérdőívek nem mutattak szignifikáns különbséget a két időpontban felvett interjúk között, illetve nem korreláltak egyetlen kód relatív gyakoriságával sem, annak ellenére, hogy az interjúfonal megalakításakor külön figyelmet fordítottunk arra, hogy a szorongás fizikai, vegetatív és pszichés tüneteire rákérdezzünk.

Mindenesetre elgondolkodtató, hogy még a torzító hatások ellenére is, a vizsgálati személyek egyharmada erős szintű szorongásról számolt be, de mivel ez 3-4 embert jelent a csoportban, a statisztikai lehetőségek erősen korlátozottak voltak.

Vizsgálódásunk során nehézséget jelentett a szabadulók elérése, interjúhelyzetbe vonása, ezért alacsony elemszámmal tudtunk dolgozni. Ugyanakkor az egyes interjúkból olyan gazdag információanyaghoz jutottunk, amely alkalmasnak bizonyult az eredetileg megfogalmazott kérdések górcső alá vételére. Sikertült feltárni olyan összefüggéseket, és leírni olyan szubjektív megéléseket, élményeket, melyek jelentős mértékben hozzásegítenek a szabadulók élethelyzetének, élményvilágának jobb megértéséhez.

A következő számban, az utolsó fejezetben, az a segédanyag kerül bemutatásra, amelyet a szakemberek számára dolgoztunk ki, hogy eredményeinket és megfigyeléseinket a saját gyakorlatukba tudják ültetni.

Felhasznált irodalom

- Ariel, Z.** (2012): Grounded Theory, a kvalitatív kutatás klasszikus mérföldköve. *Vezetéstudomány*, 43(1), 17-30. Letöltve: http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/501/1/vt_201201p17.pdf
- Atlas/ti Version 6.2. [Computer Software] (2010) URL: <http://atlasti.com/support/downloads>. Date of retrieval: 18/Oct/2014.
- Bellenger, D., Bernhardt, K.** (1976): *Qualitative research in marketing*. Chicago: American Marketing Association.
- Charmaz, K.** (2006): *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. London: Sage Publications.
- Csáki A., Mészáros M.** (2011): *BE/KI/ZÁRVA Fogvatartottak és szabadultak társadalmi és munkaerő-piaci beilleszkedése (Munkacím: A kapukon kívül és belül. Börtön/ki/tekintés.)*. Váltó-Sáv Alapítvány, Budapest, (Letöltve: http://www.valtosav.hu/szakmai_anyagok/be_ki_zarva.pdf)
- Glaser, B.** (1978): *Theoretical sensitivity: Advances in the methodology of grounded theory*. Mill Valley, Calif.: Sociology Press.
- Glaser, B., Strauss, A.** (1967): *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Chicago: Aldine Pub.
- Kvale, S.** (1996): *Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Lőrincz J., Kabódi Cs.** (1996): A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának hatásrendszere. In: Gönczöl K., Korinek L., Lévai M. (szerk.). *Kriminológiai ismeretek, Bűnözés, Bűnözés kontroll*. Budapest, Corvina K., 350-370. o.
- Kalapos M. P.** (2007): Társadalmi dilemmánk: börtön vagy elmekórház?: érvényes-e Penrose tézise az ezredforduló Magyarországon? *Orvosi Hetilap*, 148. évf. 40. sz., 1895-1898. o.
- Mays, N., Pope, C.** (1995): Rigour and qualitative research. *British Medical Journal*, 311, 109-112. (Letöltve: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2550154/?page=1>)
- Megvalósíthatósági tanulmány.* (2012): Társadalmi Megújulás Operatív Program: A fogvatartottak többszakaszos, társadalmi és munkaerő-piaci reintegrációja és az intenzív utógondozás modellje c. kiemelt projekt. Kódszám: TÁMOP-5.6.3-12/1
- Rubin, H.J., Rubin R.S.** (1995): *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*. Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Schmehl J., Pallo J.** (szerk.) (2014): Új utakon a büntetés-végrehajtás. Tananyag a 2013. CCXL. törvény oktatásához. BVOP, Budapest. (Letöltve: http://www.bvop.hu/download2/Bvtvtananyag_140929.pdf)
- Tansegédlet a büntetés-végrehajtási jog tanulmányozásához* (é.n). 21-22. o. (Letöltve: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:jdx-OBdrIgj: jogikar.unimiskolc.hu/download.php%3FfileName%3D/projectSetup/files/bue/bvjogjegyzet.pdf+%&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu>)

Felhasznált kérdőívek

- Beck Szorongásleltár, letöltve: http://www.gyaszportal.hu/secure_files/Beck%20szorongas%20leltar.doc
- Önjellemző panaszleltár. In: *A klinikai pszichológiai és pszichiátriai gyakorlatban, valamint normál populáció szűrésére jól használható 75 papír-ceruza teszt.* (é.n.) Animula K., Bp.